

УДК 37.012.7(477)“19”

П 16

Елліна ПАНАСЕНКО

**ГЕНЕЗА ЕКСПЕРИМЕНТІВ У ГАЛУЗІ ВИХОВАННЯ
У НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ
УКРАЇНСЬКИХ АВТОРІВ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ**

У статті розкрито особливості генези експериментів у галузі виховання у науково-педагогічних дослідженнях українських авторів радянської доби. Обґрунтовано періодизацію розвитку виховних експериментів. Акцентовано увагу на пріоритетних тенденціях еволюції виховних експериментів, підготовлених і проведених вітчизняними науковцями у 1943 – 1991 рр.

***Ключові слова:** експеримент, виховний експеримент, науково-педагогічне дослідження, програма експерименту, методика експерименту.*

Постановка проблеми. У контексті соціокультурних змін, глобалізаційних та інтеграційних процесів, що відбуваються в Україні, зокрема модернізації національної освіти відповідно до вимог європейського освітнього простору посилюється увага сучасних науковців до вивчення та критичного оцінювання духовних надбань минулого з метою розуміння новітніх педагогічних феноменів. У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 рр. зазначено, що “сучасна філософія освіти, оновлена стратегія її реформування вимагають принципово нових наукових досліджень, обґрунтованого та послідовного запровадження передових науково-педагогічних технологій, раціональних і ефективних підходів до організації наукової та інноваційної діяльності у сфері освіти” [1].

Звернення до історії становлення і розвитку педагогічного експерименту пояснюється тим, що саме цей метод наукового дослідження відіграє провідну роль у реформуванні всієї освітньої сфери. А досліджуваний період (1943 – 1991) насичений перспективними новаторськими пошуками, значними досягненнями в розробленні реформаторських підходів до освіти, нових методів дослідження особистості школяра, удосконалення методик навчання та виховання учнів.

Актуальність наукового осмислення шляхів розв'язання проблеми експерименту в науково-педагогічних дослідженнях в Україні (1943 – 1991) посилюється виявленими суперечностями, що об'єктивно мають місце у сучасній педагогічній теорії й практиці, зокрема між:

– наявністю значного прогресивного досвіду експериментування в галузі виховання, навчання й методик викладання шкільних дисциплін у науково-педагогічних дослідженнях в Україні (1943 – 1991) та недостатнім рівнем його узагальнення й систематизації у сучасній історико-педагогічній науці;

– нагальною потребою вітчизняної педагогіки в підвищенні якості науково-педагогічних досліджень експериментальної спрямованості й тенденцією помітного зниження рівня науково-експериментальних пошуків у педагогічній галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукове осмислення теорії й практики педагогічного експерименту представлено у фундаментальних працях учених радянської доби А. Алексюка, Ю. Бабанського, М. Болдирева, Г. Воробйова, Б. Гершунського, С. Гончаренка, М. Данилова, М. Заволоки, В. Загвязинського, Л. Занкова, С. Збандути, А. Зільберштейна, А. Киверялга, Ф. Корольова, В. Краєвського, Н. Кузьміної, А. Люблинської, І. Огородникова, О. Піскунова, М. Скаткіна, Г. Щукіної та ін.

Теоретичні засади педагогічного експерименту продовжують активно розробляти сучасні вітчизняні (Т. Алексеєнко, П. Воловик, І. Гавриш, Ю. Гільбух, С. Гончаренко, М. Дробноход, О. Жосан, Л. Кайдалова, Т. Кожухова, Г. Ніколаї, В. Сушанко, В. Тушева, В. Шпалінський та ін.) і зарубіжні (Т. Анісімова, Г. Бухарова,

А. Глазунов, О. Казаринов, Ю. Кушнер, А. Маслак, А. Найн, А. Новиков, П. Образцов, Ю. Орлов, М. Пак, А. Понукалін та ін.) науковці.

Теоретичні засади та методику експерименту в галузі виховання репрезентовано в наукових доробках таких відомих учених, як А. Бойко, В. Галузинський, Р. Гурова, В. Заслуженюк, О. Кочетов, О. Куракін, М. Монахов, А. Нісімчук, Д. Ніколенко, Л. Новикова, О. Панченко, О. Рута, Я. Скалкова, Л. Спірін, В. Сухомлинський, І. Ткаченко, І. Філіпова, М. Фіцула, Г. Шевченко та ін.

Актуальність, теоретична та практична значущість проблеми, її недостатня розробленість з наукового погляду, а також потреба розв'язання виявлених суперечностей зумовили необхідність дослідження еволюції експериментів у галузі виховання у науково-педагогічних працях українських дослідників 1943 – 1991 рр.

Метою статті є висвітлення особливостей генези експериментів у галузі виховання у науково-педагогічних дослідженнях українських авторів радянської доби.

Еволюція педагогічного експерименту у галузі виховання у науково-педагогічних працях українських дослідників 1943 – 1991 рр. є тривалим та багатоаспектним процесом зміни й розширення поглядів науковців у трактуванні його сутності, розширення проблематики, ускладнення структури, збагачення типів та змісту, удосконалення методик експериментування. В основу конструювання періодизації розвитку педагогічного експерименту покладено такі критерії: 1) рівень розвитку вітчизняної філософії, соціології, психології; 2) об'єктивна зміна суспільно-освітньої ролі науково-педагогічної діяльності; 3) стан педагогічної теорії й практики; 4) рівень розвитку теорії й методики педагогічного експерименту; 5) кількісні зрушення та розширення проблематики в галузі педагогічного експериментування; б) динаміка розвитку змісту програм та методик проведення педагогічних експериментів.

Спираючись на ці критерії та застосовуючи метод історичної інверсії як сутнісної риси просторово-часового розгортання системи ідей, принципів і методів науково-пізнавальної діяльності [2, 10], визначено такі етапи розвитку педагогічного експерименту:

I етап – пошуковий (1943 – 1959) – пов'язаний із заснуванням Академії педагогічних наук РРФСР (1943). У нормативно-правовій площині означений етап визначався Законом "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР" (1958), характеризувався створенням і поступовим визріванням теорії й практики педагогічного експерименту. Особливістю цього етапу стало обговорення й осмислення накопиченого педагогічного досвіду, зокрема в галузі експериментування, що відбулося на Другому з'їзді вчителів Української РСР (1959). Перші експерименти в галузі виховання, підготовлені вітчизняними науковцями й учителями шкіл на першому, пошуковому, етапі були проведені в складні повоєнні часи та розвивалися в умовах деякого послаблення стандартизації, уніфікації й авторитарних методів управління освітою.

Найактуальнішими впродовж першого етапу розвитку виховних експериментів були такі педагогічні проблеми: раціональні шляхи формування моральних, волевих якостей особистості, відповідального ставлення до праці (А. Борисова, В. Іванова та ін.); виховання патріотизму, принциповості, почуття честі, совісті, гідності (Т. Міллер, І. Савчук); комуністичне виховання учнів, формування комуністичної свідомості (А. Смертенко); створення єдиної системи виховання дитини в сім'ї (І. Кобиляцький); принципи, методи та засоби виховання школярів (Є. Свешникова, Д. Шелухін); комплексні питання виховання учнів (В. Сухомлинський, М. Терехова та ін.). Більшість експериментів цього періоду були природними, реальними, закритими, однофакторними, прямими та короткотерміновими. У ході експериментів переважно застосовувалися такі методи: спостереження за дітьми в природних умовах; бесіди, опитування, анкетування вихованців; метод створення природних ситуацій, у яких виявлялися ті якості особистості учня, його звички, стосунки, що необхідно було дослідити.

Грунтовне вивчення та контент-аналіз науково-педагогічних праць 1943 – 1959 рр. засвідчили недосконалість деяких педагогічних експериментів, проведених вітчизняними дослідниками на цьому етапі. Це можна пояснити тим, що в педагогічній науці на той час ще не було створено фундаментальної теорії педагогічного експерименту. У

частині дисертацій зазначеного етапу не було глибокого психолого-педагогічного аналізу стану дітей на початку й у кінці дослідження, не перевірялися гіпотези, не здійснювалося порівняння між експериментальними та контрольними класами, що ускладнювало виявлення педагогічних закономірностей. Це, по суті, була дослідницька робота. Однак зазначимо, що вона проводилася на основі ґрунтовного знання педагогічної практики й значно збагачувала вітчизняну педагогічну науку та освітню практику.

Вагомим внеском у розвиток виховних експериментів на першому етапі стало науково-педагогічне дослідження В. Сухомлинського. Уперше в історії педагогічного експериментування радянської доби науковець представив результати комплексного (охоплено проблеми виховання, навчання учнів та питання управління школою), довготривалого, природного, реального, закритого, багатофакторного експерименту, що став стимулом та підґрунтям для подальших наукових досліджень в Україні.

Перший – пошуковий – етап (1943 – 1959) характеризувався пошуком моделей, методик та програм проведення педагогічних експериментів з метою перевірки ефективності прийомів, методів і форм виховання молодого покоління. Вітчизняні експериментатори працювали на рівні власної педагогічної інтуїції, однак намагалися втілити в програми експериментів усе найкраще, позитивне з власного багаторічного досвіду педагогічної праці.

Другий етап – базисний (1960 – 1979) – зумовлений прийняттям Постанови Ради Міністрів УРСР “Положення про восьмирічну школу” (1960), Постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР “Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи” (1966), Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР “Про дальше вдосконалення навчання та виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці” (1977) та ін. Цей етап представлено як тривалу фазу дискусій та розроблення теоретико-методологічних засад і методик проведення педагогічних експериментів. Характерною особливістю цього етапу стало поширення наукових дискусій щодо осмислення теоретичних аспектів та досвіду

в галузі педагогічного експериментування на педагогічних форумах різних рівнів (Третій з'їзд учителів Української РСР (1968), Всесоюзний з'їзд учителів (1968), Четвертий з'їзд учителів Української РСР (1977), Всесоюзний з'їзд працівників народної освіти (1978)).

Другий етап розвитку педагогічних експериментів (1960 – 1979) став якісно новим у практиці педагогічного експериментування в галузі виховання. По-перше, значно збільшилася кількість дисертацій, у яких було представлено педагогічні експерименти. По-друге, розширилася проблематика педагогічних виховних експериментів. Найбільш актуальними у зазначений період були такі питання: зміст, методи, засоби, форми та умови ефективності морального (П. Бурдейний, В. Дикий, В. Кравець та ін.), патріотичного (Ж. Голубкова, Н. Зубалій, Т. Шашло та ін.), трудового (Б. Мельниченко, І. Пащенко, І. Ткаченко та ін.), атеїстичного (К. Кіндрат, В. Сенчило, С. Черненко та ін.), естетичного (Т. Белік, Н. Волошина, Г. Шевченко та ін.), інтернаціонального (В. Заслуженюк, О. Опаленик та ін.), фізичного (Б. Ведмеденко, З. Сахарова та ін.) виховання дітей; дослідження особливостей розвитку дитячого колективу (В. Галузинський, З. Голєва, О. Киричук та ін.); причини правопорушень неповнолітніх дітей та шляхи подолання їх (І. Литвинов, В. Пелипець, М. Фіцула та ін.); розвиток творчості учнів (С. Орлов, В. Павлов та ін.); підвищення ефективності впливу радіо та телебачення на соціалізацію підлітків (В. Лизанчук); професійна орієнтація школярів (Л. Денисялко, П. Ігнатенко, А. Нісімчук та ін.). По-третє, упродовж означеного етапу поступово ускладнювалися програми, урізноманітнювалися моделі та вдосконалювалася техніка експериментів.

У цей час учені-експериментатори вперше застосували один із видів мисленнєвого експерименту – “екс-пост-факто”, завдяки якому вітчизняні педагоги-дослідники виявляли та обґрунтовували причини відхилень від норми в поведінці учнів, розробляли та експериментально перевіряли ефективність шляхів їх попередження.

Найпопулярнішою формою виховного експерименту на другому етапі став перетворювальний (формувальний). Майже всі дослідники створювали експериментальні програми як комплекси експеримен-

тальних уроків, виховних заходів, експериментальних ситуацій (завдань). Найбільш поширеними прийомами й методами, які застосовували експериментатори, були такі: метод визначень, коли вихованець давав власну дефініцію етичному поняттю або називав його за деякими ознаками; метод оцінювання вчинків літературних героїв; метод недописаних розповідей або байок (з обов'язковим завданням сформулювати мораль); метод колізій, що передбачав знаходження випробовуваним виходу із запропонованої ситуації, зазвичай соціально-політичного характеру; метод анонімних записок, який використовувався для вивчення кола уявлень вихованців і передбачав анонімний збір інформації щодо найбільш важливих для них проблем тощо.

Варто зазначити, що впродовж 1960 – 1979 рр. відбулася інтеграція психологічних та педагогічних експериментів. Програмами виховних експериментів передбачалися психологічне вивчення особистості школярів та перевірка ефективності педагогічного впливу на психічний розвиток, поведінку вихованців. Дослідники не лише виявляли та описували, а й пояснювали закономірні залежності явищ і процесу виховання, що вивело педагогічний експеримент на якісно новий науковий рівень.

Експерименти, які були проведені на другому – базисному – етапі (1960 – 1979) В. Галузинським, О. Киричуком, Ю. Руденком, І. Ткаченком, М. Фіцулою, Г. Шевченко та іншими науковцями, мали новаторський характер, позитивно впливали на якісні зміни педагогічного процесу в масштабах усієї країни. Упродовж цього етапу дослідниками була здійснена важлива наукова робота, що значно відрізнялася від нормативної, догматичної педагогічної діяльності, оскільки спрямовувалася на інноваційні перетворення у галузі виховання.

Третій етап – модернізаційний (1980 – 1991) – урегульований Постановою Верховної Ради СРСР “Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи” (1984), Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про заходи щодо поліпшення підготовки і використання науково-педагогічних і наукових кадрів” (1987), Наказом Міністерства освіти РРФСР “Про поліпшення організації науково-педагогічних досліджень і експериментів в СРСР” (1987),

Наказом Державного комітету СРСР з народної освіти “Про тимчасове положення про експериментальний педагогічний майданчик” (1989) та ін. У межах цього етапу визначено стратегічні напрями реформування системи освіти, здійснено рефлексії накопиченого передового досвіду в галузі педагогічного експерименту та подальшого вдосконалення програм і технологій експериментування. Різноманітні проблеми експерименту в педагогічній теорії та освітянській практиці обговорювалися протягом цього етапу в ході роботи учительських з’їздів (П’ятий з’їзд учителів Української РСР (1987), Всесоюзний з’їзд працівників народної освіти (1988)).

На третьому – модернізаційному – етапі (1980 – 1991) педагогічна наука поряд із традиційними напрямками експериментування приділяла особливу увагу таким пріоритетним аспектам виховання учнів, як: виховання гуманних відносин в учнівському колективі (А. Бойко, В. Зоц, В. Киричок, В. Кузь, О. Рега та ін.); гуманних і демократичних взаємин між учнями, між школярами та вчителями (Л. Коваль, Н. Протасова, І. Томашевська та ін.); індивідуалізація виховання учнів (В. Галузинський, О. Трофимюк, Н. Феоктистова та ін.); формування етичного та естетичного ідеалу у вихованців (В. Бриліна, Г. Локарева, Г. Шевченко та ін.); виховання патріотизму, громадянськості, політичної культури учнів та їхнього відповідального ставлення до майбутньої військової служби (В. Кива, М. Свердан, В. Сеніна та ін.); формування активної життєвої позиції (А. Вихрущ, М. Михайленко, К. Чорна та ін.); ціннісних орієнтацій на працю (В. Салієнко, Е. Федорчук та ін.); розвиток творчої активності учнів (В. Бабій, С. Діденко та ін.); ведення здорового способу життя (О. Дубогай, Н. Хоменко та ін.); економічне виховання учнів (А. Нісімчук, І. Смолюк, О. Шпак та ін.); екологічне виховання школярів (Н. Пустовіт).

Результати контент-аналізу показали, що впродовж 1980 – 1991 рр. у досліджуваних дисертаціях переважала модель паралельних, природних, реальних, закритих, однофакторних виховних експериментів. Усі досліджувані експерименти передбачали перевірку гіпотез різних видів (пояснювальних, описових, альтернативних тощо). Уперше

за радянські часи на третьому етапі розвитку педагогічних експериментів у галузі виховання дослідники застосували метод моделювання (В. Гребенюк, Г. Левченко, Г. Тарасенко, І. Томашевська та ін.). Його використання під час проведення експериментів забезпечило передумови для цілеспрямованого накопичення нових наукових знань і досвіду, створення своєрідного банку педагогічної науки.

Важливим показником якості виховних експериментів, представлених у дисертаціях третього етапу, є широке застосування дослідниками різних психодіагностичних методик, конкретно-педагогічних методик (методика виявлення рівня вихованості школярів В. Монахова, методика й тести виявлення рівня моральності учнів Н. Щуркової та ін.) та авторських методик у сфері виховання школярів.

Особливу цінність на третьому, модернізаційному, етапі мають експерименти, представлені в докторських дисертаціях А. Бойко, В. Галузинського, В. Заслуженюка, Л. Коваль, М. Красовицького, А. Нісімчука, Є. Петухова, Г. Шевченко та ін. Вони стали джерелом фундаментального методологічного обґрунтування науково-педагогічного експерименту, характеризуються високим рівнем узагальненості, широтою охопленого матеріалу, є універсальними з погляду освітньої практики, сприяли збагаченню й розвитку вітчизняної педагогічної науки досліджуваного періоду, зокрема теорії й практики виховання.

Висновки. Загальними тенденціями генези експериментів у галузі виховання у науково-педагогічних дослідженнях в Україні 1943 – 1991 рр. визначено такі: спрямованість на оптимальне поєднання педагогічного й психологічного експериментів; міцний зв'язок педагогічної теорії й освітньої практики; гармонізація навчальної та виховної діяльності в процесі педагогічного експериментування; пріоритетне застосування експерименту як емпіричного методу дослідження; поступове нарощування від одного етапу до іншого кількості науково-педагогічних досліджень експериментального характеру; розширення проблематики експериментів відповідно до запитів вітчизняної педагогічної науки й практики; зорієнтованість експериментів на продукування нових педагогічних знань, передових освітніх систем і технологій та ін.

Особливими тенденціями розвитку експериментів у науково-педагогічних дослідженнях в Україні 1943 – 1991 рр. виявлено такі: домінування на всіх трьох етапах реальних, закритих, однофакторних, природних, несущільних (на вибірці), локальних експериментів; поступовий перехід від лінійних ("до і після") експериментів до моделей паралельних і перехресних експериментів; утвердження наукової гіпотези як методологічного підґрунтя експерименту; відмова від описових і структурних гіпотез на користь пояснювальних і комбінованих наукових припущень; зменшення термінів проведення експериментів; збільшення обсягу вибірки випробуваних учнів в експерименті; утвердження позицій педагогічного моделювання; зниження активності педагогічного експериментування вчителями-практиками й розгортання експериментів викладачами вищих педагогічних навчальних закладів; розширення комплексу емпіричних методів та збільшення кількості застосовуваних під час експериментів методик; утвердження значущості застосування методів математичної статистики для опрацювання експериментальних даних та ін.

Визначено негативні тенденції розвитку експериментів у галузі виховання, навчання та методик викладання шкільних дисциплін у науково-педагогічних дослідженнях в Україні 1943 – 1991 рр.: заідеологізованість педагогічної науки та практики, консерватизм; функціонування стандартних програм, підручників у єдиній державній школі; регламентація репродуктивних методів та колективних форм навчання й виховання школярів; ігнорування національних особливостей у навчально-виховному процесі; ізольованість експериментів вітчизняних дослідників від світового досвіду в цій галузі тощо.

Перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження не вичерпує проблематики експерименту як історико-педагогічного феномену. Перспективним вважаємо вивчення: зарубіжного досвіду експериментування в галузі виховання; вивчення ролі персоналій у педагогічному експериментуванні; узагальнення внеску вчених Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР у розвиток теорії й практики експериментування.

Література

1. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки. – Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.
2. Хвостова К.В. Гносеологические и логические проблемы исторической науки / К.В. Хвостова, В.К. Финн. – М. : Наука, 1995. – 176 с.

Панасенко Эллина. Генезис экспериментов в области воспитания в научно-педагогических исследованиях украинских авторов: ретроспективный анализ. В статье раскрыты особенности генезиса экспериментов в области воспитания в научно-педагогических исследованиях украинских авторов советской эпохи. Обоснована периодизация развития воспитательных экспериментов. Акцентируется внимание на приоритетных тенденциях эволюции воспитательных экспериментов, подготовленных и проведенных отечественными учеными 1943 – 1991 гг.

Ключевые слова: эксперимент, воспитательный эксперимент, научно-педагогическое исследование, программа эксперимента, методика эксперимента.

Panasenko Ellina. Genesis of experiments in the sphere of upbringing in the scientific and pedagogical researches of Ukrainian authors: retrospective analysis. The article deals with the features of the experiment's genesis in the sphere of upbringing in the scientific and pedagogical researches of Ukrainian authors of Soviet period. The periodization of development of upbringing's experiments is substantiated. The attention is focused on the priority trends of the evolution of upbringing's experiments, which were prepared and conducted by the native scientists of 1943 – 1991 years.

Key words: experiment, upbringing's experiment, scientific and pedagogical research, program of experiment, method of experiment.